

तनहुँ जिल्लाका प्राथमिक तहमा अध्यनरत मगर बाल बालिकाहरुको शैक्षिक सहभागिता

राधिका प्रियवदा अर्याल

काठमाडौँ शिक्षा क्याम्पस
इमेल :kscrmcb@gmail.com

लेखसार

प्राथमिक तहमा अध्यनरत मगर बाल बालिकाहरुको शैक्षिक सहभागिता सम्बन्धी लेख तनहुँ जिल्लाका प्राथमिक विद्यालयहरुमा आधारित एक अध्ययन हो। यस अध्ययनका प्रमुख उद्देश्यहरुमा मगर बाल बालिकाहरुको विद्यालय शिक्षामा सहभागिता पहिचान गर्ने तथा पहुँच विश्लेषण गर्ने, शिक्षामा मगर बाल बालिकाहरुका शैक्षिक समस्याहरुका बाधक तत्वहरु पहिचान गरी समस्या समाधानका उपायहरु पत्ता लगाउनु रहेका छन्। अध्ययनलाई व्यवस्थित तथा क्रमबद्ध बनाउन विभिन्न सिद्धान्त र अध्ययनहरूसँग तुलनात्मक रूपमा हेर्ने, विश्लेषण गर्ने र निष्कर्ष निकाल्नका लागि सम्बन्धित साहित्यहरुको समीक्षा गरियो। पाउलो फ्रेरेको *Pedagogy of the Oppressed* लाई अध्ययनको प्रमुख सिद्धान्तको रूपमा लिइयो। अध्ययन विधि अन्तर्गत अनुसन्धान ढाँचा निर्माण गरी जनसंख्या र नमुना छनोट गरिएको थियो। तनहुँ जिल्लाका दुई वटा मगर भाषी विद्यार्थीहरु अध्यनरत विद्यालयहरुलाई अध्ययनको रूपमा छनोट गरियो। अनुसन्धानका विविध साधनहरुको प्रयोग गरी प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गरियो। समस्याहरुको समाधानार्थ अध्ययनले केही सुझावहरु आँल्याएको छ। जसमा सुविधा विहीन मगर बाल बालिकाहरुलाई विशेष सहूलियत उपलब्ध गराउनु पर्ने, मगर बाल बालिकाहरुलाई विभेद रहित शिक्षण गर्नु पर्ने र समाहित अवधारणा अनुसारको वातावरण विद्यालयले तयार गर्नु पर्ने देखिन्छ। विद्यालय विकास तथा व्यवस्थापनमा मगर समुदायको संलग्नतामा बढाउनु पर्ने जसबाट मगर समुदायमा विद्यालयको स्वामित्वको भावना वृद्धि हुने देखियो। आदिवासी जनजाति र भाषिक अल्पसङ्ख्यक बाल बालिकाहरुको शिक्षामा पहुँच बढाउनु, मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था गर्नु, बालमैत्री वातावरणमा शिक्षण गर्नु जस्ता कुराहरुलाई यस अध्ययनमा आँल्याइएको छ।

शब्दकुञ्जी : सहभागिता, शिक्षा, जनजाति, बाल बालिका, शैक्षिक अवस्था।

परिचय

शिक्षा क्षेत्रको विकास गर्नु भनेको मानिसको व्यावहारिक जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन गर्नुका साथै समाज विकासमा सहयोग पुऱ्याउनु हो। समयको परिवर्तन सँगसँगै शिक्षाको स्वरूप

पनि बदलिँदै गएकोले शिक्षा अपरिहार्य हुन गएको छ । हरेक देशमा मानवीय विकास गर्नका लागि शिक्षाको विकास विस्तार र पहुँचमा शिक्षा पुऱ्याउनु पर्छ । प्राचीन नेपालमा गुरुकुल, देवकुल, ऋषिकुल र पितृकुल शिक्षा प्रणाली प्रचलित थिए । राणा शासनका बेलामा वि.सं. १९१५ मा पहिलो शिक्षा निर्देशक बबरजङ्ग राणालाई बनाई वि.सं. २००७ सम्म नै शिक्षाको जिम्मेवारी सेनाका व्यक्तिहरूलाई दिइएको थियो । चन्द्र शम्सेरको पालामा वि.सं. १९६२ मा स्नेस्ता पाठशाला, वि.सं. १९६७ पास जाँच अड्डा, वि.सं. १९८५ मा चारपासेको सट्टा छ पासे व्यवस्था भएको पाइन्छ । वि.सं. १९९० कार्तिक १६ गतेका दिन एस.एल.सी. परिक्षा बोर्ड गठन भएपछि नेपालमा नै एस.एल.सी. परीक्षा हुन थाल्यो । दसौँ जनगणना २०५८ अनुसार मगरहरूको साक्षरता ५५.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । २५.६ प्रतिशत मगरहरूले प्राथमिक तह हासिल गरेको देखिन्छ भने करिब दुई प्रतिशत मगरहरूले प्रमाण पत्र तह हासिल गरेका छन् । एक प्रतिशत मगरहरूले मात्र उच्च शिक्षा प्राप्त गरेको देखिन्छ (शर्मा, २०६२) ।

मगरहरूको साक्षरता दर २०४८ सालको जनगणना अनुसार ४० प्रतिशत थियो । १० वर्षको अन्तरालमा साक्षरता दर बढे पनि उच्च शिक्षा हासिल गर्ने मगरहरू ज्यादै कम छन् । विद्यावारिधि उपाधि पाएका मगरहरू आँलामा गन्न सकिन्छ । त्यसै गरी शैक्षिक क्षेत्रमा संलग्न भएका र प्राविधिक शिक्षा हासिल गरेका मगरहरू सम्बन्धी आँकडा यकिन नभए तापनि यो भन्न सकिन्छ कि यिनीहरूको सङ्ख्या ज्यादै कम छ । तर गत जनगणना २०६८ अनुसार साक्षरता दर ६०.४ रहेको देखिन्छ । २८.३ प्रतिशत मगर बालबालिकाहरूले प्राथमिक तह पुरा गरेको देखिन्छ । १.५ प्रतिशतले प्रमाण पत्र तह र १.४ प्रतिशतले उच्च शिक्षा हासिल गरेको देखिन्छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८) ।

शिक्षा चेतनशील प्राणीको अति आवश्यक वस्तु हो । शिक्षा देश विकासको मेरुदण्ड हो । देशको समग्र विकासका लागि शिक्षाको विकास अपरिहार्य हुन्छ । समय अनुसार मानवीय, सामाजिक तथा राष्ट्रिय आवश्यकता एवम् लक्ष्य परिपूर्तिका लागि शिक्षाको स्वरूप फरक फरक प्रस्तुत भएको छ । शिक्षाले ज्ञानको भण्डार व्यापक र विस्तृत बनाउँदै औपचारिक शिक्षा महसुस गऱ्यो । फलस्वरूप १८ औँ शताब्दीतिर विद्यालयको स्थापना भयो । शिक्षाले आजको २१ औँ शताब्दीमा आएर थुप्रै आरोह अवरोह पार गरि सकेको छ । परिवार, समाज र राष्ट्रको सही जनशक्ति उत्पादन गर्न अनुशासित समाजप्रति उत्तरदायी नागरिक तयार गर्न गुणात्मक शिक्षा आवश्यक छ । विश्व परिदृश्यमा आधारभूत शिक्षा अनिवार्य हुनु पर्ने सवाल राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनहरूमा उठ्ने गर्छन् । शिक्षा दान होइन अधिकार हो भन्ने विश्वव्यापी नारालाई सार्थकता दिन नितान्त आवश्यक देखिन्छ । सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई साक्षर बनाउन यिनीहरूलाई सिपयुक्त वैज्ञानिक सूचनामूलक ज्ञान दिलाउन शिक्षालाई प्रभावकारी र गुणस्तरीय रूपमा विकास गर्न नेपालले सन् १९९० मा थाइल्यान्डको जोनटिनमा भएको मन्त्री स्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा सबैका लागि शिक्षा विश्वव्यापी घोषणा पत्रमा प्रतिबद्धता जाहेर गरि सकेको छ । पुनः २००० मा डकारको प्रतिबद्धता जाहेर गरी सबैको लागि शिक्षा दिलाउन देश, काल, परिस्थिति सुहाउँदो आधारभूत

आवश्यकता पूर्ति गर्ने शिक्षा प्राप्त गर्न मानव अधिकार प्रत्याभूति गर्न प्रोत्साहन युक्त कार्यक्रम आवश्यक छ । सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम २००४ बाट विभिन्न मुलुकमा प्रगति भएको छ । सन् २००० मा विश्वको ११ करोड ३० लाख बालबालिकाहरूको शिक्षाको पहुँच नहुनु, ८८ करोड वयस्कहरू निरक्षर रहनु, शिक्षामा जातीय लैङ्गिक विभेद यथावत् रहनाले इच्छा, आकाङ्क्षा पुरा हुन पाएका छैनन् (वाग्ले, २०५७) । शैक्षिक रूपले पिछडिएको समुदायका विषयमा शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रबाट गरिएको उक्त अनुसन्धान अनुसार ६१ जातिमध्ये साक्षरताको आधारमा ४१ समूह राष्ट्रिय स्तरभन्दा तल पर्छन् । ती मध्ये २६ समूहको साक्षरता दर ३० प्रतिशतभन्दा कम छ । ती समूहको महिला साक्षरता १० प्रतिशतभन्दा कम छ । उपयुक्त परिदृश्यहरूले के सङ्केत गर्दछन् भने नेपालले शिक्षा क्षेत्रका लागि गरिएका कोशिसहरू लक्षित समुदायसम्म पुगेका छैनन् र शैक्षिक सुविधाहरूको समान वितरण पनि भएको छैन (सेरिड, २००२) ।

अन्तर्राष्ट्रिय परिदृष्टिमा शिक्षा विकासको अवसर सबैको लागि शिक्षा हुनु पर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घले प्रस्तावना गरेको छ । शिक्षालाई अल्पविकसित देशमा विश्वव्यापी, सर्वसुलभ र अनिवार्य गर्ने जेनेभाको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनबाट शैक्षिक अवसर प्रदान गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । सेनेगलको डकार सम्मेलनले पनि यही सोच बनाएको छ । तनहुँ जिल्लाका मगरहरू पनि प्रायः सेना प्रहरीमा जागिर खाने, ब्रिटिस हडकड लाहुरे हुने, विदेश कमाई गर्न जाने, बहुसङ्ख्यक मगरहरू कृषि पेशामा लाग्ने, पशुपालन गर्ने, घाँसपात गर्ने भएकाले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित छन् । देशमा मगरहरूको बाहुल्यता भए तापनि राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा निकै पछाडि पारिएका छन् । तथापि कतिपय मगर समुदायका व्यक्तिहरूले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा ख्याति समेत कमाइ सकेका छन् ।

अतः शिक्षालाई सर्वसुलभ, गुणस्तरीय र जीवन उपयोगी बनाउने कुरा मगर समुदायका लागि अहिलेको मुख्य सवाल हो । विद्यार्थीबाटै ज्ञान उत्पादन गर्ने अवसर बनाउनु पर्छ । यो बहुसामाजिक परिवेश भएको देशमा मगर जातिका लागि शिक्षित तुल्याउनु चुनौतीपूर्ण कार्य हो । यस जातिको शैक्षिक उत्थान कसरी गर्न सकिन्छ ? यिनीहरूको वर्तमान अवस्था कस्तो छ ? भनी यो अध्ययन गरिएको छ । उपयुक्त परिकल्पनाको माध्यमबाट मगर बालबालिकाहरूको शैक्षिक सहभागिता र सिकाइ उपलब्धि सम्बन्धी अध्ययन गर्न यो शीर्षकको छनोट गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनका उद्देश्यहरू तनहुँ जिल्लाका प्राथमिक तहका बालबालिकाहरूको शैक्षिक सहभागिताको अवस्था पहिचान गर्न र मगर बालबालिकाहरूका शैक्षिक समस्याहरू पहिचान गरी समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउनु रहेका छन् ।

शिक्षा मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो । सभ्य समाज निर्माणका लागि प्रत्येक आँगनीमा सुन्दर बिहानी ल्याउन, प्रत्येक जनजाति वर्ग, लिङ्गमा (सबैका लागि शिक्षा) सुनिश्चित गरिनु पर्छ । किनभने नेपालमा १२५ जनजाति र १२० भाषाभाषी रहेका छन् । अरू धेरै शीर्षकमा खोज अनुसन्धान गरिए तर जनजातिका बारेमा अहिलेसम्म कसैले पनि ध्यान दिन नसकेको देखेर यो

शीर्षक छनोट गरिएको हो । यस विषयमा अनुसन्धान गर्दा जनजातिका केही सबल पक्ष र धेरै जसो कमजोर पक्ष फेला परे । ती राम्रा नराम्रा कामको चिरफार गर्नु नै यसको मुख्य काम हुने छ । कमजोरीहरूलाई सुधार गर्न सुझाव, सल्लाह निर्देशन गर्ने र राम्रो पक्षलाई अभै राम्रो बनाउन यसले महत्त्वपूर्ण योगदान गर्ने छ । यसैका लागि यसमा चासो लिई अनुसन्धान गर्नु परेको हो ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनको विषय वस्तु तह कक्षा ५ का विद्यार्थीहरूका नेपाली र अङ्ग्रेजी विषयको शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन रहेको हुनाले अध्ययन गर्न गुणात्मक र परिमाणात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ । जसमा तनहुँ जिल्लाका छिबि उ. मा.वि. तथा आधारभूत मा.वि. शुक्ला गण्डकी नगरपालिका तनहुँका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू, शिक्षकहरू, अभिभावक, शि.अ. सङ्घ, वि.व्य.स., स्रोत व्यक्ति वि.नि., प्र.अ.हरूलाई सुविधाजनक, सम्भावना युक्त र उद्देश्यपूर्ण ढङ्गबाट सूचना लिनका लागि छनोट गरिएको छ । सूचना सङ्कलनका औजार निर्माण र तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रियाको रूपमा प्रश्नावली, अन्तरवार्ता सूची, कक्षा अवलोकन फाराम, नमुना परीक्षण एवम् विद्यालयको जिल्ला स्तरीय नतिजा अध्ययन गरिएको छ । सङ्कलित सूचनाहरूलाई सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुबै पक्षबाट व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा समय र विषय वस्तुको परिधिले गर्दा सम्पूर्ण विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाहरूलाई समेट्न सकिएन । अध्ययन क्षेत्रमा सबै विद्यालयमा अध्ययन गर्ने मगर बालबालिकाहरूलाई समेटेर अध्ययन गर्न त आवश्यक थियो तर समय, श्रम र अर्थको दृष्टिले समस्या पर्ने भएकाले तनहुँ जिल्लाको शुक्ला गण्डकी नगर पालिकाभित्रका दुई वटा मगर भाषा बोल्ने उल्लेख्य विद्यार्थीहरू भएका विद्यालयहरूलाई मात्र छनोट गरी सीमाङ्कन गरिएको थियो । सिकाइ उपलब्धि सम्बन्धी अध्ययनका लागि नेपाली र अङ्ग्रेजी विषयलाई मात्र छनोट गरिएको थियो । उक्त अध्ययन प्राथमिक विद्यालयका कक्षा पाँचका विद्यार्थीहरूमा मात्र सीमित रहेको छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

यस अध्ययनमा उपलब्ध तथ्य तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्न विभिन्न विचारहरूसँग तुलनात्मक रूपमा वैचारिक खाका कोर्न निम्न लिखित विद्वान्हरूको विचार विश्लेषण गरिएको छ ।

उत्प्रेरणाको सिद्धान्त

उत्प्रेरणाको सिद्धान्त (Theory of Motivation) मा Abram Maslow ले मानिसका प्रशस्त इच्छा, आवश्यकता र चाहना हुन्छन्, जसको परिपूर्ति पश्चात् थप इच्छा, आवश्यकता र चाहना जागेका पनि हुन्छन् र साथै मानिस आफ्नो आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि उत्प्रेरित भइ रहन्छ । त्यो चिज प्राप्त भए पनि व्यक्तिमा आवश्यकताको औचित्य रहन्न तर उसले अर्को थोकको आवश्यकता महसुस गरेको हुन्छ । मास्लो ले आवश्यकताका शृङ्खलालाई विभिन्न पाँच श्रेणीमा विभाजन गरेका छन् । मास्लोले मानिसका आवश्यकतालाई एउटा तह मा राखेका छन् । उनका

अनुसार मानिसका आवश्यकताहरू एक अर्को क्रमबद्ध तरिकाले आउने गर्दछन् । जबसम्म कुनै पनि मानिसले अति आधारभूत आवश्यकता वा गाँस, बास र कपासको व्यवस्थाले सक्षम हुँदैन, तबसम्म उसले शिक्षा र स्वास्थ्यमा जोड दिन वा त्यसमा सहभागिता जनाउन अथवा उपलब्धि हाँसिल गर्न सक्दैन ।

मास्लोको यस सिद्धान्तको सहायताबाट मगर बालबालिकाहरूको शैक्षिक सहभागितामा आवश्यकताको शृङ्खला अनुसार विद्यालय सहभागिता र उपलब्धिमा ठुलो योगदान पुगेको छ ।

पाउलो फ्रेरे (१९२१-१९२७) ले सन् २०७१ को दशकमा आफ्नो प्रख्यात पुस्तक *Pedagogy of the Oppressed* मा शिक्षालाई उत्पीडन, दमन र शोषणबाट मानव मुक्तिका लागि आधारभूत अग्रगामी हतियारको रूपमा सैद्धान्तीकरण गरेका थिए । उनका अनुसार जनतामा रहेको उदासीनता र निराशा हटाउन सकिएमा समाज परिवर्तनका लागि आम जनतालाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ । फ्रेरेको शिक्षणको क्रान्तिकारी पद्धति र सो अनुसार पढाउने लेखाउने शैली र समस्यालाई गहिरिएर अध्ययन गर्ने खुबी एवम् राजनीतिमा सामूहिक संलग्नताको इच्छा र त्यसको प्राप्ति को उद्देश्य नै पढाइ लेखाइको थियो । उनको बहुचर्चित पुस्तक *Education as a practice of freedom* मा पनि उनले स्वतन्त्रताको पक्षमा विवेचना गरेका छन् । शिक्षाको बैङ्किङ अवधारणाको खण्डन गर्दै सिर्जनशीलता र सम्भावना शिक्षाको पक्षमा वकालत गरे, जसले दबिएका स्वरहरूको प्रस्फुटन गराओस् । उनको प्रख्यात पुस्तक *Pedagogy of the oppressed* को मुख्य सार शिक्षा नै त्यस्तो माध्यम हो जसले स्थायी स्वतन्त्रता दिन्छ । उनका अनुसार यसमा दुई चरणहरू हुन्छन् । पहिलो चरणमा जनताहरू आफूमाथि राज्यबाट भएको शोषण र उत्पीडनबारे सचेत हुन्छन् र राज्यलाई निश्चित सिद्धान्त र त्यसको व्यावहारिक प्रयोगको आधारमा रूपान्तरण गर्दछन् । दोस्रो चरणमा जनताको पहिलो र स्थायी मुक्तिगामी सांस्कृतिक कार्यात्मक प्रक्रियाको निर्माण गर्दछन् । शिक्षामा स्वतन्त्रताको खोजी ठुलो विषय हो । उनी भन्छन् स्वतन्त्रता भनेको उपहार जस्तो पाइँदैन जितेर लिनु पर्दछ । स्वतन्त्रता भनेको मानिसको अस्मिताभन्दा बाहिरको वस्तु होइन यसलाई निरन्तर प्रयत्न गरेर लिनु पर्दछ भनेका छन् । उपर्युक्त तत्त्वका आधारमा फ्रेरेको विचारलाई मगर समुदाय र उनीहरूका बालबालिकाहरूको शैक्षिक सहभागिताको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

अध्ययनको क्रममा प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्राप्तिका लागि विविध विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । सर्वेक्षण, सहभागितामूलक अवलोकन, अन्तरक्रिया, छलफल एवम् सन्दर्भ सामग्रीकरण, प्रतिशत, औसत, मध्यक, प्रामाणिक विचलन, परिकल्पना परिक्षण र ग्राफहरूको उपयोग गरी प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण गरिएको थियो ।

मगर बालबालिकाको शैक्षिक अवस्था

राष्ट्रिय जनगणना (२०६८) अनुसार मगरहरूको साक्षरता दर ६०.४ रहेको देखिन्छ । २८.३ प्रतिशत मगर बालबालिकाहरूले प्राथमिक तह पुरा गरेको देखिन्छ । १.५ प्रतिशत मगर बालबालिकाहरूले प्रमाण पत्र तह पुरा गरेको देखिन्छ । त्यस्तै १.४ प्रतिशत मगर बालबालिकाहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरेको देखिन्छ तर अन्य जातिको तुलनामा मगर निकै पछाडि परेको देखिन्छ किनकि अन्य जातिको साक्षरता दर ८८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

मगर बालबालिकाको शैक्षिक सहभागिता

विगतको शैक्षिक संरचना अनुसार कक्षा १-५ सम्मको शिक्षालाई प्राथमिक शिक्षा भनिन्छ । यसमा ५-९ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकालाई प्राथमिक शिक्षा उमेरका बालबालिका भनिन्छ । प्राथमिक तहको सहजै देखिने भर्ना दर ९४ प्रतिशत भए तापनि मगर बालबालिकाको सहजै देखिने भर्ना दर ४३ प्रतिशत मात्र छ । नेपालको प्राथमिक तहको शुद्ध भर्ना दर ८७ प्रतिशत (शिक्षा विभाग) छ । छनोट गरिएका विद्यालयहरूको सेवा क्षेत्रमा बहुसङ्ख्यक मगर बस्ती (जनसङ्ख्या) भए तापनि प्राथमिक शिक्षामा बालबालिकाहरूको सहभागिता जनसङ्ख्याको अनुपातमा धेरै कम मात्र रहेको पाइयो । समग्रमा हेर्दा सम्पूर्ण प्राथमिक विद्यालय उमेरका (५-९ वर्ष) बालबालिकाहरू केवल ७६१ जना भर्ना भएको देखिन्छ । त्यसमा पनि छात्राहरूको विद्यालय सहभागिता तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको पाइयो । उत्पीडित समुदायलाई वर्तमान शिक्षा प्रणालीले अबै पनि समेट्न नसकेको स्थिति देखिन्छ ।

विद्यालयमा उपस्थित हुने र छाड्ने विद्यार्थी सङ्ख्या

विद्यालयमा भर्ना भएका मध्ये कति विद्यार्थी विद्यालय छाड्छन् भन्ने कुरा पहिल्याउन विगत तिन वर्षको (२०७२ -२०७६ सालको) शैक्षिक सत्रमा कक्षा ५ मा भर्ना भई परीक्षामा सम्मिलित हुने विद्यार्थीहरूको विवरण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं १

विद्यालय छाड्ने बालबालिका

शैक्षिक वर्ष	जम्मा भर्ना			परीक्षामा सम्मिलित			छाड्ने प्रतिशत
	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	
२०७२	५२	६५	११७	४७	५४	१०१	१६
२०७३	६०	८५	१४५	५५	७६	१३१	११
२०७४	६४	८६	१५०	५७	८२	१३९	८
२०७५	६१	८२	१४३	५४	७३	१२७	१३
२०७६	५८	८४	१४२	५२	७६	१२८	११

स्रोत : विद्यालय तथ्याङ्क (२०७२/२०७६)

माथिको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा विद्यालयमा भर्ना भएका बालबालिकाहरूको विद्यालय छाड्ने प्रवृत्तिलाई दृष्टिगत गर्दा पहिलेभन्दा क्रमशः घट्दै गएको देखिन्छ । विद्यालयमा भर्ना भएकालाई टिकाइ राख्न र गुणस्तरयुक्त शिक्षा दिनु पनि प्रमुख कार्य मानिन्छ । विद्यालय किन छोड्छन् ? भनी शिक्षक तथा अभिभावकबाट प्रतिक्रिया लिँदा विद्यालयमा उनीहरूको अनुकूल वातावरण नहुनु, कक्षाकोठामा रमाइलो र बालमैत्रीपूर्ण वातावरण नहुनु, शिक्षकले सजाए दिनु, दिनभरि विद्यालयमा बस्दा भोक तिर्खा लाग्नु र विद्यालयमा खाजाको व्यवस्था नहुनु, ठुला विद्यार्थीले साना विद्यार्थीलाई हेप्ने, पिट्ने, जिस्क्याउने गर्नु, शिक्षकहरूको भाषा नबुझ्नु, गृहकार्य नगर्नु, अभिभावकले विद्यालय पढाउन प्रोत्साहन नगर्नु, परिवारले आवश्यक आर्थिक व्ययभार गर्न नसक्नु आदि कारणहरूले नै मगर बालबालिकाहरू शिक्षामा वञ्चित रहेको पाइयो । त्यस्तै विद्यालय बालबालिका अनुकूल बनाउने, धारा, पानी, शौचालय, तथा खेल मैदानमा उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित बनाउने, कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्रीलाई बालबालिकाको पहुँच हुने गरी व्यवस्थापन गर्ने, कक्षा कोठामा विद्यार्थीहरूको बसाइको उचित व्यवस्था मिलाउने, सबैलाई सधैं माया गरेको अनुभूति गराउने, सबैले बुझ्ने भाषाको प्रयोग गर्ने, उनीहरूको क्षमता अनुकूल गृहकार्य दिने, गृहकार्य नगर्ने विद्यार्थीलाई सकारात्मक रूपमा प्रोत्साहन गर्ने आदि प्रक्रियाहरू व्यवस्थित गरेमा विद्यालयमा पढ्दै गरेका विद्यार्थीहरू नियमित रूपमा सहभागिता हुने कुरा निष्कर्षमा पुगियो ।

कक्षा दोहोर्‍याउने मगर बालबालिका

कक्षा दोहोर्‍याउने वा उही कक्षामा पढ्ने मगर बालबालिकाहरूको अवस्था अध्ययन गर्न तथा कक्षा ५ का बालबालिकाहरूको कक्षा दोहोर्‍याउने प्रवृत्ति निकाल्न ५ वटा शैक्षिक वर्षको तथ्याङ्कलाई सङ्कलन गरी तुलनात्मक रूपमा निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. २
कक्षा दोहोर्‍याउने मगर बालबालिका

शैक्षिक वर्ष	जम्मा विद्यार्थी		कक्षा दोहोर्‍याउने		प्रतिशत	
	मगर	गैर मगर	मगर	गैर मगर	मगर	गैर मगर
२०७२	१२६	९५	१६	९	१२%	९%
२०७३	१४५	१०५	१२	८	८%	८%
२०७४	१५६	१२०	१२	९	८%	८%
२०७५	१४६	१२४	१५	८	१०%	७%
२०७६	१३५	१०९	१३	७	१०%	६%

स्रोत : विद्यालय तथ्याङ्क (२०७२/२०७६)

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा छनोट गरिएका विद्यालयमा कक्षा ५ को कक्षा दोहोर्‍याउने प्रवृत्ति बढी भेटियो । FFA Forum 2007 को अन्तमा कक्षा ५ को कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीलाई ४ मा भार्ने सूचक प्रस्तावित गरेको छ भने यो विद्यालयहरूको मगर तथा गैर मगर बालबालिकाको विद्यालयमा कक्षा दोहोर्‍याउने प्रवृत्ति लक्ष्य अनुरूप नै रहेको पाइयो जसलाई एउटा सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसरी अर्को के निष्कर्षमा पुन सकिन्छ भने मगर भाषा बोल्ने विद्यार्थीको उपलब्धि अझक न्यून रहेको छ । यसमा मगर मातृभाषाको प्रभावले पनि सिकाइ उपलब्धिमा असर पारेको तथ्य पुष्टि गर्न सकिन्छ । मगर भाषा बोल्ने विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि स्तर मगर भाषा नबोल्ने विद्यार्थीको स्तरभन्दा न्यून रहेको पाइयो । मगर भाषा बोल्ने मगर बालबालिकाको उपलब्धि न्यून हुनुमा विभिन्न कारणहरू पाइए । जस्तै : अङ्ग्रेजी भाषा उनीहरूको लागि तेस्रो भाषाको रूपमा हुनु, मगर भाषामा शिक्षण शिक्षकको व्यवस्था नहुनु, विद्यालयमा नियमित पठनपाठन नहुनु, अङ्ग्रेजी सिक्न उपयुक्त शिक्षण सामग्री उपलब्ध नहुनु, अङ्ग्रेजी शिक्षण गर्ने शिक्षक दक्ष नहुनु आदि ।

मगर बालबालिकाको शिक्षा सम्बन्धी समस्याहरू

अपेक्षित उद्देश्य प्राप्त तथा क्रियाकलाप सञ्चालनमा आइ पर्ने कठिनाइ तथा अवरोधहरूलाई समस्याको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । आजको युग जटिल र व्यापक बन्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा समस्यामुक्त क्षेत्र कुनै पनि छैन । शिक्षा क्षेत्र पनि यसको अपवादमा छैन । विद्यार्थी सामाजिक संस्कारको जीवन्त संवाहक हो । उसले आफ्नो सामाजिक रहनसहन, धर्म, भाषा, संस्कृति सम्बन्धी ज्ञान परिवार र समुदायबाट प्राप्त गरि सकेको हुन्छ । विद्यालयको प्रवेशसँगै उसले आफ्नो पूर्व स्थापित मूल्य मान्यताहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्न थाल्दछ । सकारात्मक हस्तान्तरण भएमा उप्रेरित हुँदै जान्छ भने यदि उसको मूल्य मान्यताहरूमा अन्तरविरोध सृजना हुन गएमा विद्यालयप्रति उपेक्षाको भावले प्रस्तुत हुन थाल्दछ । यस्तो परिस्थितिमा उसको मन मस्तिष्कमा नयाँ कुरा घुसाउनु साँच्चिकै गाह्रो कुरा हो ।

मगर बालबालिकाहरू विद्यालयमा सहभागिता नहुने कारणहरूमा गरिबी, अशिक्षा, भर्ना शुल्क, पोसाक, कापी कलम किन्ने पैसाको अभाव, शिक्षाबाट तुरुन्तै प्रतिफल नपाइने हुनाले अन्य कामहरूमा आकर्षित हुनु, मगर समुदायमा रुढिवादी संस्कार, परम्परागत काममा आकर्षित, बालविवाह, छोरीप्रति अवहेलना जस्ता कुराहरू देखिन्छन । मगरहरूको विद्यालय सहभागिता समस्याहरूको विषयमा प्रतिक्रिया माग्दा मगर अभिभावकहरूले निम्न समस्याहरू बताए :

मगर बालिकाको न्यून उपस्थिति : मगर बालिकाहरूको राम्रो उपलब्धिको समस्या उनीहरूको निरन्तर विद्यालय अनुपस्थिति पनि हो कि भनेर प्रत्येक विद्यालयमा कक्षागत रूपमै विद्यालयमा स्वयम् गएर कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । मगर बालिकाको उपलब्धिमा उनीहरूको उपस्थितिले प्रभाव पार्ने कुरा विद्यालयका शिक्षक तथा प्रधानाध्यापकबाट थाहा भयो । उनीहरूका

अनुसार मगर तथा गैर मगर दुवै समुदायका बालिकाहरु अनुपस्थित रहे तापनि मगर बालिकाको अनुपस्थिति दर सुरुका कक्षाहरुमा बढी देखिन्छ ।

गरिबी तथा आर्थिक कठिनाइ : तनहुँ जिल्लाको शुक्ला गण्डकी नगर पालिकाभिन्न मगर विद्यार्थीहरु उल्लेख्य रहेका विद्यालयहरुमा गरिएको स्थलगत अध्ययनका आधारमा मगर बालिकाको गरिबी तथा आर्थिकजन्य समस्याहरुलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले विद्यालय उमेरका बालिकाहरु घरेलु कामदारका रूपमा अर्काको घरमा काम गर्न जानु पर्ने बाध्यता देखियो । गरिबीका कारण शैक्षिक सामग्री, भोला, कापी, किताब, कलमको आवश्यक व्यवस्था गर्न नसक्ने एवम् विद्यालयहरुले पनि गरिबहरुका लागि सकारात्मक प्रोत्साहनहरु प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरु सञ्चालन नगरेको पाइयो ।

परम्परागत कृषि प्रणाली : तनहुँ जिल्लाको शुक्ला गण्डकी नगर पालिकाभिन्नका मगर विद्यार्थी उल्लेख्य भएका विद्यालयहरुमा गरिएको स्थलगत अध्ययनका आधारमा मगर जातिको परम्परागत कृषि प्रणालीका कारण सबैले खेतीपातीमा समय दिई व्यस्त रहेको पाइयो । कृषि बाहेक वैकल्पिक पेसाप्रति ध्यान दिएको पाइएन ।

सामाजिक पछौटेपन तथा निरक्षरता : तनहुँ जिल्लाको शुक्ला गण्डकी नगर पालिकाभिन्न मगर विद्यार्थी उल्लेख्य भएका विद्यालयहरुमा गरिएको स्थलगत अध्ययनका आधारमा मगर बालिकाको सामाजिक पछौटेपन तथा निरक्षरता सम्बन्धी रुढिवादी परम्पराका कारण छोरा र छोरीबिच भेदभाव गरी छोरीलाई शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित गरिएको र लैङ्गिक विभेद कायमै रहेको पाइयो । सामाजिक कारणले सानै उमेरमा विवाह भएकाले उनीहरु विद्यालय जान पाउँदैनन् । गइ हाले पनि बिचैमा पढाइ छोड्नु पर्ने बाध्यता हुन्छ । अशिक्षा, परम्परागतको अन्धमोह, गरिबी र अज्ञानताको भुमरीमा परेर मगर बालिकाहरुको शिक्षामा उपस्थिति, संलग्नता तथा उपलब्धि त्यति राम्रो हुन सकेको छैन । तथापि सालगत भर्ना स्थितिलाई हेर्दा तुलनात्मक उनीहरुको संलग्नतालाई सुधारोन्मुख मान्न सकिन्छ ।

शैक्षिक नीतिको व्यावहारिक कार्यान्वयनको अभाव : नेपाल सरकारले निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा, निःशुल्क पाठ्य पुस्तक वितरणको नारा दिए तापनि समयमा पाठ्य पुस्तक नपुगेका कारण आफूसँग सबै विषयका पुस्तक नभएर पढ्न नपाएकाले परीक्षामा आफ्नो शैक्षिक उपलब्धि राम्रो नभएको मगर बालिकाहरु स्वयम् बताउँछन् । साथै विपन्न परिवारका बाल बालिकाहरुलाई सहयोग तथा दिवा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नुलाई प्रमुख समस्याको रूपमा लिएको पाइन्छ ।

सिकाइ मैत्री वातावरणको अभाव : शैक्षिक उपलब्धि कम हुनुमा विद्यालयमा सिकाइ वातावरण नहुनु, पूर्व प्राथमिक शिक्षाको अभाव, शिक्षक तालिमको अभाव, प्रशासन र व्यवस्थापकीय पक्ष कमजोर हुनु जस्ता कुराहरु उल्लेख गरिएका छन् । नेपालको शिक्षा विकासमा

२० औं शताब्दीको अन्ततिर अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले व्यापक सहयोगात्मक काम गरे । यी संस्थाहरूको काम विशेष गरी भौतिक संरचना निर्माण गर्नेमा केन्द्रित थियो । शिक्षाका आन्तरिक पक्षको विकास, उपलब्धि र गुणस्तर वृद्धिजस्ता आन्तरिक दक्षता वृद्धिमा कम ध्यान दिए । यी संस्थाहरूले शिक्षाको समग्र विकासमा जोड दिए । आदिवासी, जनजाति, अल्पसङ्ख्यक समुदायको शैक्षिक उपलब्धितर्फ खासै ध्यान दिएनन् । यी र यस्तै कारणहरूले गर्दा मगर समुदायको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रगति हुन सकेको देखिँदैन ।

भाषागत समस्या : मगर बालबालिका विद्यालय प्रवेश गर्नुपूर्व आवश्यक पर्ने नेपाली भाषाको दक्षता पर्याप्त मात्रामा विकास नभएकाले यही भाषिक समस्या सिकाइका लागि बाधक बनेको पाइयो । द्विभाषिक माध्यमले शिक्षण नगर्दा बाल बालिका नियमित रूपमा सिकाइएका कुरा सहजै ग्रहण गर्न नसक्ने, शैक्षणिक क्रियाकलापमा सहभागिता र उपलब्धि स्तर बढ्न नसक्ने, विद्यार्थीहरूमा नयाँ कुराको अवधारणा बसाल्न सहयोग नपुग्ने, बाल बालिकाले बिचैमा विद्यालय छोड्ने, तह पुरा गर्न नसक्ने, अन्तर्निहित क्षमता प्रस्फुटन गराउन नसक्ने जस्ता समस्याहरू पाइए ।

मगर समुदायका बालिकाहरूलाई शिक्षाको मूलधारमा समेट्ने उपायहरू

अध्ययन क्षेत्रका सरोकारवालाहरूले दिएका प्रतिक्रिया, छलफल र अवलोकनका आधारमा आवश्यकतानुसार विभिन्न उपशीर्षकहरूमा समस्या समाधानका उपायहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । समस्याभिन्न सम्भावनाको बिउ स्वतः विकसित भएर आएको हुन्छ । अनुसन्धान कार्य एक बौद्धिक कार्य भएकाले समस्याभिन्नैबाट समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्दछ । सेरिड (१९९८) को शैक्षिक उपलब्धि बढाउने उपायहरूमा शिक्षकहरूलाई तालिम कार्यक्रम, निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति, विद्यार्थीलाई पर्याप्त गृहकार्य, विद्यालय व्यवस्थापन, प्रशासन र सुपरिवेक्षणमा प्रभावकारिता, पारदर्शिता जस्ता सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन : स्थलगत अध्ययनका आधारमा मगर समुदायका बालिकाहरूलाई शिक्षाको मूलधारमा समेट्ने उपायहरू मगर समुदायका मगर अभिभावकहरूलाई शिक्षा सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्छ । पढेलेखेका सचेत मगरहरू स्वयम् जागरुक भई चेतनामूलक र जागरण ल्याउन प्रतिबद्ध हुनु पर्छ । अरूको भर परेर, आश्रित भएर हुँदैन ।

आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन : आय आर्जनका अवसरहरू प्रदान गरी कृषिलाई व्यावसायीकरण गर्दै नगदे बाली, तरकारी बालीको उत्पादन बढाई उब्जनीको उचित मूल्य दिनु पर्दछ । कृषि ऋण, बिना व्याजमा ऋण तथा केही नभएकालाई अनुदानको व्यवस्था गर्नु पर्छ । जग्गा नभएकालाई स्थायी बसोबासको लागि जग्गा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

पुरस्कार तथा छात्रवृत्तिको व्यवस्था : विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न विद्यालयको साथै घर, परिवार र समुदायले सकारात्मक भूमिका खेल्नु पर्दछ । मगर बालिकालाई हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्न प्रगतिका आधारमा पुरस्कार, छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नु पर्छ । निरन्तर रूपमा विद्यालयमा उपस्थित हुने बालबालिकालाई प्रोत्साहन स्वरूप थप सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । मगर बालिकाहरूमा कक्षामा अगाडि बसाली छलफलमा सक्रिय हुने अवसर प्रदान गर्नु पर्छ ।

शैक्षिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन : नेपाल सरकारले निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा, निःशुल्क पाठ्य पुस्तक वितरणको नारा दिए तापनि समयमा पाठ्य पुस्तक नपुगेका कारण आफूसँग सबै विषयका पुस्तक नभएर पढ्न नपाएकाले यस्ता कमी कमजोरी आगामी दिनमा हुन नदिन नीतिगत तहबाट विशेष पहल हुनु जरुरी देखिन्छ ।

विद्यालयमा बालमैत्री वातावरणको व्यवस्था : शैक्षिक उपलब्धि कम हुनुमा विद्यालयमा सिकाइ वातावरण नहुनाले मगर बालिकाको शैक्षिक उपलब्धि प्रभावित भएको यस अध्ययनले देखाएकाले सरकारले भौतिक संरचना निर्माण गर्नेमा ध्यान केन्द्रित नगरी बालमैत्री वातावरण, शिक्षाका आन्तरिक पक्षको विकास, उपलब्धि र गुणस्तर वृद्धि जस्ता आन्तरिक दक्षता वृद्धिमा कम ध्यान दिनु आजको आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखा परेको छ ।

मगर भाषाको प्रयोग : मगर जातिको भाषा, संस्कृति, मूल्य मान्यताको जगेर्ना गर्न मातृभाषामा शिक्षा दिन पाठ्य पुस्तकको तयारी, स्रोत सामग्री तथा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । सरकार राज्यको सिमानाभित्र बसोबास गर्ने सम्पूर्ण समुदायको अभिभावक भएकाले मगर बालिकालाई उनीहरूकै भाषामा शिक्षा दिलाउनु सरकारको दायित्व हो र यो दायित्वबाट सरकार उम्कन पाउँदैन । त्यसैले सरकारको नीति अनुसार स्थानीय भाषामा शिक्षण गर्न स्थानीय पाठ्यक्रम लागु गर्न जरुरी भएको छ ।

निष्कर्ष

अध्ययन क्षेत्रको विश्लेषण र प्राप्त उपलब्धिबाट अध्ययनकर्ताद्वारा निम्न लिखित निष्कर्षहरू निकालिएको छ । साना क्षेत्रलाई आधार मानी अध्ययन गरिएकोले यी निष्कर्षहरूले समग्र राष्ट्रिय परिवेशलाई प्रतिनिधित्व नगर्न सक्दछन् । यद्यपि शैक्षिक विकासका लागि क्षेत्रीय रूपमा गरिएको अध्ययन विशेष मार्गदर्शक पनि हुन सक्दछ । यस अध्ययनका निष्कर्षहरू यस प्रकार छन् । आदेशमूलक शिक्षा पद्धति नै अनुसरण भइ रहेकोमा उत्पीडित तथा पिछडिएका वर्गलाई शिक्षाको मूलधारमा ल्याउन कठिन हुने कुरा देखिन्छ । आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा राजनैतिक रूपमा पछाडि पर्नु, भाषागत तथा मातृभाषामा शिक्षा पाउने अवसर नहुने जस्ता तत्त्वहरूले गर्दा शैक्षिक उपलब्धि न्यून हुन गएको तथ्य पाइयो । विद्यार्थी सङ्ख्या जति नै धेरै भए पनि यस पक्षमा विभेदकारी नीति कायम रहँदा शिक्षाको गुणस्तरमा समेत कमी आएको देखिन्छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ आदिमा मगरहरुको पहुँच ज्यादै न्यून छ । भाषिक समस्या, ज्ञानको अभाव जस्ता कारण मगरहरुको पहुँच राम्रो हुन सकेको छैन । मगरहरुले आफ्ना स्कुलमा पढ्ने छोराछोरीहरुलाई घरको घाँस दाउरा र खेतीपातीमा समेत लगाउने गरेको पाइयो । जसको कारण विद्यार्थीहरुको पढाइ लेखाइमा नकारात्मक असर परेको देखिन्छ । मगरहरु परिश्रमी र ज्यादै सिपालु पनि छन् तर उचित अवसरको अभावमा पछाडि परेका छन् । अतः उचित अवसर प्रदान गर्न नसक्दासम्म उनीहरु शिक्षामा अगाडि बढ्न सक्दैनन् । जसले मगर बाल बालिकाहरुको सिकाइ उपलब्धि न्यून रहने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- काफ्ने, बासुदेव, विष्ट र अन्य (२०६०), *शैक्षिक योजना*, काठमाडौँ : भूँडी पुराण प्रकाशन ।
- कोइराला, विद्यानाथ (२०६०), *शैक्षिक व्यवस्थापन र व्यवहार*, काठमाडौँ : भूँडी पुराण प्रकाशन ।
- खनाल, पेशल (२०६०), *अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौँ : स्टुडेन्स बुक्स ।
- खनाल, श्रीप्रसाद (२०६२), *कार्यक्रम मूल्याङ्कन*, काठमाडौँ : जुपिटर पब्लिसर्स ।
- खड्का, प्रकाश कुमार र अन्य (२०६३), *मनोवैज्ञानिक परीक्षण*, काठमाडौँ : जुपिटर पब्लिसर्स ।
- ज.ब.रा., स्वयम् प्रकाश र अन्य (२०५९), *पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- पाण्डे, मधु सुदन (२०६३), *नेपालका जातजातिहरु*, काठमाडौँ: पैरवी प्रकाशन ।
- पण्डित, रामजी प्रसाद (२०६८), *शिक्षामा अन्तर्राष्ट्रिय तथ्याङ्कशास्त्रीय अध्ययन*, काठमाडौँ ।
- बाग्ले, मन प्रसाद र ढकाल, माधव प्रसाद (२०५७), *शिक्षाको प्रारम्भिक परिचय*, काठमाडौँ ।
- लाङ्घाली नेपाल मगर सङ्घ (२०७१), *समितिको मुखपत्र* ।